

Г.Я.Сергієнко (Київ)

**Державна символіка і атрибутика в політичній
культурі козацтва Запорозької Січі**

В політичній культурі козацтва Запорозької Січі визначними явищами стали військова символіка і атрибутика, що увібрали традиції української державності часів Київської Русі.

Символіка запорозького козацтва знайшла висвітлення в ряді історичних праць[1]. Вона розглядається як важливий компонент політичної культури українського народу. Дослідження символіки належить до важливих сучасних

завдань історичної науки та культурології.

Запорозькі козацькі символи — регалії, відзнаки, атрибути влади й державності дістали загальну назву клейнодів. Цей термін походить від німецького слова *Kleinod* і польського *Kleinot*, що у перекладі означають дорогоцінна річ, коштовність. До козацьких клейнодів належали такі військові предмети-символи: короґва (стяг, знамено, прапор), бунчук, булава, печатка, полковницькі пірначі, курінні й паланкові прапори (значки), литаври (котли), писарський каламар, отаманська, осавульська і суддівська палиці. Кожний клейнод мав своє призначення і вважався святинею, ознакою честі й слави січового товариства. Головні клейноди (короґва, бунчук, булава, литаври) вручалися Кошу Запорозької Січі королями Речі Посполитої і царями Московської держави урочисто на військових радах. Інші клейноди виготовлялися січовими майстрами-умільцями або в містах України.

Уперше клейноди Війську Запорозькому низовому ще в XVI ст. надав польський король Стефан Баторій, який цією увагою високо оцінив військові подвиги українського козацтва при захисті кордонів Речі Посполитої від нашеств турецьких і татарських завойовників. Цей факт відзначив український літописець Григорій Грабянка: “Въ лето 1576 за Стефана Баторія короля польського козаки въ лучший еще строй учинени... Видя у козаков мужество великое изъ татары на браньхъ, поставили имъ гетмана и прислали короговъ, бунчук и булаву и на печати гербъ: рицаръ зъ самопаломъ и на голове колпакъ перекривленній, армат и всякихъ военнихъ припасовъ” [2].

Надалі кожний монарх, вступаючи на престол, відправляв з послами клейноди Кошу Запорозької Січі, підкреслюючи свою повагу до українського низового козацтва та показуючи тим і власну зверхність над ними. Зокрема, коштовні клейноди надіслали до Запорозької Січі російські царі Федір Олексійович (1677), Петро I (1708), Анна Іоаннівна (1736), Єлисавета Петрівна (1743), Катерина II (1763). Клейноди

разом з тим стали своєрідним визнанням легітимності козацької республіки, що своїми збройними силами стояла на сторожі кордонів держави. Коштовні клейноди для запорозького козацтва виготовлялися майстрами-ювелірами як справжні шедеври мистецтва[3].

Козацькі клейноди використовувалися як символи у визвольній боротьбі українського народу проти панування іноземних завойовників. На початку 1648 р. чигиринський сотник Богдан Хмельницький з своїми соратниками прибув на Запорожжя, щоб підняти козацтво і весь народ України проти панування Речі Посполитої. Військова рада Запорозької Січі підтримала повстанців: обрала Богдана Хмельницького гетьманом і вручила йому ознаки влади — клейноди. Цю подію яскраво описав козацький літописець Самійло Величко, спираючись на відомі йому достовірні джерела: "...А ті клейноди були такі: дуже гарна королівська золотописна короґва, дуже модний бунчук з позолоченою галкою й деревцем, дуже майстерно зроблена й оздоблена коштовним камінням срібна позолочена булава, срібна військова печатка та нові мідяні котли з довбишем...

Коли вибрали Хмельницького на гетьмана і вручили йому оці перелічені військові клейноди, військо привітало його в честь гетьманства і висловило загальне бажання й готовність іти на війну, що оце їх чекає, всім, хто був тоді на раді"[4].

Обрання Б.Хмельницького гетьманом на загальній військовій раді в Запорозькій Січі та вручення йому клейнодів — символів влади утверджували легітимність (законність) Визвольної війни проти панування Речі Посполитої. Разом з тим, це засвідчило високу політичну культуру запорозького козацтва. З докладного повідомлення літописця можна уявити особливо значну цінність вручених гетьманові клейнодів, що надавали йому владних повноважень від січового товариства на очолення визвольного повстання в усій поневоленій Україні.

Усі запорозькі регалії, відзнаки й атрибути влади старшин

виготовлялися з цінних матеріалів, прикрашалися коштовностями — каменями, золотом, сріблом, високохудожньо оформлялися, мали гарний і привабливий зовнішній вигляд. Кожний клейнод мав певне призначення й відігравав свою роль.

Корогва (прапор, стяг, знамено) найчастіше виготовлялась з полотнища шовкового матеріалу переважно малинового кольору з зображенням на ньому білого польського орла або двоголового російського орла, Христа Спасителя, архангела Михаїла, пресвятої Богородиці Діви Марії, інших святих, яким поклонялися запорожці. Однак посли Речі Посполитої і Московської держави дарували Кошу прапори різних кольорів (малинового, білого, блакитного, жовтого, зеленого, сірого, палевого і їх поєднання) та з іншими зображеннями на полотнищі. Так, посли Катерини II у 1763 р. привезли в Запорозьку Січ прапор з зображенням Святого Хреста, російського герба (двоголового орла) і з написом титулів імператриці. Значна частина корогов виготовлялась майстрами України на замовлення й кошти кошових отаманів (Григорія Федорова, Петра Калнишевського, Семена Галицького, Степана Блакитного та інших)[5].

Одна з таких замовлених корогов, що зберігалась в січовій церкві Покрови, після розгрому Нової Січі російським військом в 1775 р. потрапила до Ермітажу в Петербург як музейний експонат. Корогва шовкова блакитного кольору у формі прямокутника розміром 191 x 222 см. оточена двома рядами стрічок, покритих золотою фарбою. Всю середину лицьового боку корогви займає темно-брунатний малюнок герба Російської імперії — двоголового орла з ланцюгом ордена Андрія Первозванного, військовими знаками й атрибутами царської влади, зірками навкруги. На щитку орла зображені лики апостолів Петра і Павла. Навкруг корогви золотими літерами напис: “Сіе знамя в Войско Запорожское низовое зделанное ее императорского величества того Войска Запорожского низового господина атамана кошового Петра

Калнышевского коштом 1764 года февраля 28". Зворотний бік корогви майже тотожний лицьовому за своїм художнім оформленням. Лише на щитку орла — образ архангела Михаїла, який стоїть з червоним вогненним мечем у правій піднятій вгору руці. Уся корогва розмальована багатьма кольорами з великим художнім смаком. Її виготовили українські майстри і художники, імена яких залишилися невідомими[6].

Корогви зберігалися в січовій церкві Покрови, звідки козаки урочисто виносили їх на січовий майдан під час військових рад і там встановлювали в певному місці. Біля них стояла почесна варта козаків при повному озброєнні. Під час військових походів корогви майоріли попереду козацького війська. В Новій Січі (1734 — 1775) паланкові полковники мали свої прапори як символи місцевої адміністрації.

Усі 38 куренів Коша Запорозької Січі мали різноколірні трикутні прапори — значки, прикріплені до дерев'яних палиць. Значки також використовувалися у військових походах: їх несли значкові товариші-козаки, які завжди перебували поряд з курінними отаманами.

У битвах запорожці пильно охороняли корогви і значки, бо втрата таких регалій означала поразку і розглядалась як велике безчестя для усього Війська Запорозького. Тому біля корогов і значків, якими вороги намагалися заволодіти, завжди точилися запеклі бої.

Однією з найзначніших військових регалій Коша Запорозької Січі вважався бунчук — насаджена на палицю мідна позолочена куля з гострим вістряем, а під кулею прикріплена китиця або жмут волосся від кінського або турячого хвоста. Кругла палиця довжиною чотири з половиною аршини (3,5 м.) покривалась чорною фарбою. Бунчуком відав один з козацьких старшин — бунчужний, який належав до близького оточення кошового отамана. Як і корогва, бунчук обов'язково знаходився на майдані Січі під час військових рад і біля кошового отамана у походах та на полях битв, у

козацьких таборах під посиленою охороною запорожців, це – бойовий і державний символ Війська Запорозького[7].

Обраному на військовій раді кошовому отаману Запорозької Січі вручалась булава як знак найвищої влади в Коші. Булава – срібна і позолочена металічна куля, з художнім смаком прикрашена коштовними каменями (бірюзою, смарагдами, сапфірами, рубінами) і насаджена на круглу дерев'яну або металічну ручку довжиною 50 – 70 см., пофарбовану в чорний колір. Цю регалію кошовий отаман отримував відразу ж після виборів на військовій раді. За традицією він тримав булаву вертикально правою рукою, щоб куля її знаходилася біля правого плеча, а постійно носив її за поясом. Піднята кошовим отаманом над головою булава означала заклик запорожців до уваги і порядку[8]. Кошовий отаман ніколи не розлучався з булавою і свято її беріг.

Державним клейнодом Коша Запорозької Січі вважалася військова печатка – срібна, круглої форми з зображенням козака, озброєного шаблею, мушкетом на лівому плечі й списом у правій руці. По колу вирізалися написи: “Печать славного войска запорозкого нізового” або “Печать войска ея імператорского величества запорожского низового”. Печаткою Коша відав військовий суддя, який прикладав її до ділових паперів та листів кошового отамана. Існували також курінна й паланкові печатки меншого розміру (круглі або чотирикутні) з зображенням тварин, птахів, небесних світил, зброї тощо. Цими печатками відали куріння отамани й паланкові полковники. Вони виготовлялися з міді й ставилися на документах і листах[9].

До важливих військових козацьких регалій належав пернач (шестопер, жезл) – срібна, мідна або залізна куля, насаджена на круглу палицю довжиною 50 – 70 см. На поверхні кулі вирізалися шість вертикальних виступів, що називалися перами. Запорозький Кіш вручав перначі паланковим полковникам як знаки їх влади і повноважень. У військових походах запорозького війська значними загонами (полками)

командували обрані козаками або призначені кошовим отаманом полковники, яким також вручалися перначі. Полковники носили перначі за поясами верхнього одягу[10].

Обраному на військовій раді Коша осавулу також вручався знак його повноважень — товста обстругана і пофарбована палиця, оправлена з обох кінців сріблом. На нижньому кінці палиці насаджувалося тупе залізко. З цією палицею військовий осавул з'являвся на ради, прийом послів та інші урочистості. Подібні палиці виготовлялися і для кошового отамана та судді[11].

До атрибутів військового писаря Коша Запорозької Січі належав каламар (чорнильниця), який виготовлявся майстрами з міді або срібла, оздоблювався й мав досить привабливий вигляд. Обраному на військовій раді писареві тут же вручався каламар як символ його повноважень одного з старшин Коша. З каламарем він з'являвся на військові ради.

Важливим військовим клейнодом вважалися литаври — залізні або срібні котли з туго натягнутою на них у вигляді барабана шкірою. Ударами дерев'яних палочок литаврист, якого називали довбишем, добував з такого інструмента досить гучні звуки. Литаври гарно оздоблювалися майстрами-умільцями. Великі литаври, встановлені на металічних або дерев'яних триногах, постійно знаходилися в Запорозькій Січі й використовувалися для скликання військових рад, а також оголошення тривоги при наближенні до Січі ворожих сил, на святах, у військових походах використовувалися малі литаври, які довбищі приторочували до сідел верховних коней, везли на возах або в човнах. Звуки литаврів підбадьорювали козаків у боях з ворогами та сповіщали про перемогу[12].

Запорозькі клейноди — корогва, бунчук і литаври — постійно зберігалися в січовій Покровській церкві або військовій скарбниці під пильною охороною запорожців. Ці символи-святині стали складовими елементами національної державності й політичної культури козацького товариства

Запорозької Січі упродовж усього її існування, а також перейшли у спадок до Задунайської Січі, Азовського, Чорноморського і Кубанського козацьких військ пізнішого часу. Традиції козацької символіки сприяли становленню менталітету української нації у новий і новітній часи історії України.

Загалом національна символіка і атрибутика посіли помітне місце в політичній культурі козацтва християнської демократичної республіки Запорозької Січі й сприяли державотворчому процесові в Україні за середньовіччя і нових часів.

1. Запорозька військова символіка висвітлювалась в ряді праць: Зварницький Д.И. Где девались запорожские войсковые клейноды? // Исторический вестник. — 1889. — № 11. — С.394 — 403; Макаренко М. Запорізькі клейноти в Ермітажі // Україна. — 1924. — № 3. — С.25 — 39; Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С.44 — 48; Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. — К., 1990. — 48 с. та ін. В цій праці вона розглядається як витвір політичної культури козацтва Запорозької Січі.
2. Летопись Григория Грабянки. — К., 1854. — С.21.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К., 1990. — Т.1. — С.225 — 228.
4. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.1. — С.59.
5. Акты ЮЗР. — СПб., 1884. — Т.ХІІІ. — С.424; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С.228; Макаренко М. Запорозькі клейноти в Ермітажі // Україна. — 1924. — Кн.3. — С.25 — 38.
6. Макаренко М. Запорозькі клейноти в Ермітажі // Україна. — С.28 — 29.
7. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Ч.ІІ. — С.133.
8. Норов А.С. Булава или пернач: Исследование // Труды

императорского Московского археологического общества. — 1885. — Т.10. — С.1 — 7; Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. — К., 1990. — С.35 — 36.

9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С.229; Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. — К., 1989. — С.15 — 16.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С.229 — 230; Сергійчук В.І. Назв. праця. — С.36.
11. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С.230; Дела, касающиєся запорожцев, с 1715 — 1774 г. // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. — 1888. — Т.14. — С.458.